

K SYSTÉMOVÝM ASPEKTŮM NĚKTERÝCH INTERNACIONALIZAČNÍCH PROCESŮ
V SLOVNÍ ZÁSOBĚ SOUČASNÉ RUŠTINY

Jiří Gazda

Jestliže většina současných prací věnovaných synchronnímu popisu jazykových systémů akcentuje (ať už pouze deklarativně či skutečně metodologicky) dynamický přístup ke zkoumaným jevům, není tomu tak jistě proto, že by se jejich autoři pouze chtěli klanět staronovým božstvům "Synchronní Dynamiky" na současném lingvistickém nebi, ale především proto, že silicí role dynamizujících faktorů v rozvoji všech úrovní jazyka v podstatě znemožňuje komplexní popis konkrétních jazykových jevů v rámci tradičních, převážně statických deskripčních modelů. Platí to především pro rovinu lexikální, neboť právě slovní zásoba každého jazyka je tou oblastí, kde se jak synchronní tak diachronní dynamika projevuje nejmarkantněji.

I když samotný pojem synchronní dynamiky není ničím novým,¹ pojetí lingvistického popisu založené na tomto principu, stejně jako chápání dynamiky samé, se u jednotlivých badatelů liší. Způsobuje to zejména složitost vzájemných souvislostí dílčích a obecných procesů, jejichž vertikální a horizontální vztahy je obtížné promítnout do homogenní a hierarchizované klasifikace. Pokusy popsat slovní zásobu konkrétního jazyka současně jako systém i proces (tj. jako systém v pohybu) se většinou opírají o vyčlenění určitých dynamizujících parametrů, jejichž výběr a interpretace do značné míry předestínují vlastní lingvistický popis daného lexikálního materiálu.² Rozdíly v přístupech nejsou na překážku tehdy, jestliže tyto v zásadě vycházejí z principů, které v jedné ze svých pražských přednášek již v roce 1957 pregnančně zformuloval R. Jakobson,³ když od sebe ostře odlišil dvě na sobě nezávislé dvojice pojmů "synchronie - diachronie" a "stabilita - dynamika": "Neexistuje chvíle, kdy by jazyk byl naprosto jednotlivý a neprodělával žádné změny ... Každá změna prožívaná jazykem je stav synchronický. Mění-li se A v B, musejí obě etapy - původní (A) a konečná (B) - po nějakou dobu spolužít a soutěžit v jazykové obci. Takové případy, kdy stav (A) je najednou plně nahrazen stavem (B), jsou zhola nemožné ... Čas se promítá do synchronie a žije v ní jako mocný činitel ... Proto se nemá synchronie redukovat na statiku. Ona zahrnuje také časovou posloupnost. Má na zřeteli mimo dnešek také včerejšek a zítřek ... Ve svém celku každá synchronie je nutně dynamická."⁴

Platnost této teze lze demonstrovat na analýze mimojazykových a jazykových systémových faktorů podílejících se na adaptaci cizojazyčných slov v slovní zásobě současné ruštiny. Např. slovo *компьютер* (z angl. computer), které začalo do ruštiny pronikat na počátku sedmdesátých let, dnes již v podstatě

nahradilo původní ruský viceslovný termín электронная вычислительная машина (resp. электронно-вычислительная машина, ЭВМ). Zpočátku, kdy cizojazyčný neologismus teprve začal konkurovat domácímu pojmenování, se obou termínů užívalo paralelně jako synonymum: "Двойная бухгалтерия и другие методы старой эры отчетности исчезнут, их место займут методы финансового учета, основанные на применении вычислительных машин - компьютеров." (Комсомольская правда, 23. 6. 1970; НСЗ-70⁵); "Однако прошло немного времени, и выяснилось, что 'способности' компьютеров недооценили. Современные ЭВМ - сложные комплексы, применяемые практически во всех отраслях материального производства." (Новое время, 1973; НСЗ-70). Vzniklé napětí v lexikálním systému bylo postupem času vyřešeno ve prospěch přednostního a později téměř výlučného užívání přejatého termínu: "Здесь действуют три компьютера. Один из них, управляющий судном, связан специальной системой с искусственным спутником Земли." (Правда, 6. 12. 1975, НСЗ-70); "В цехах установлено более 700 импортных машин. Это швейные машины с микропроцессорами, станки с компьютерами." (Неделя, 1989, 8, s. 4); "Как же мы одичали. Жадем компьютеров, а думать головой, работать руками разучились." (Неделя, 1991, 10, s. 2). K rychlému začlenění nového cizojazyčného slova do lexikálního systému ruštiny přispěly v tomto konkrétním případě příznivé jazykové systémové i mimojazykové podmínky. Z intralingválních faktorů to byla především tendence k jazykové ekonomii: jednoslovný termín byl vhodnou náhradou souslovného pojmenování. Konkurovat zde nemohla ani z hlediska výslovnosti nepřiliš "pohodlná" abreviatura (ЭВМ), již se do té doby přednostně užívalo. Vstoupil zde totiž současně do hry další regulační systémový faktor - slovo tvorná aktivita nového slova, resp. jeho latentní derivační schopnost, která domácímu termínu chyběla. Téměř současně se slovem компьютер se v ruštině objevily jeho další mutační deriváty: "... и по мере того, как компьютеризация распространяется в коммерческом мире, институт денежного обмена вполне может атрофироваться." (Комсомольская правда, 23. 6. 1970; НСЗ-70); "Компьютерная система сейсмического оповещения введена в экспериментальную эксплуатацию в японской столице Токио ...". (Труд, 23. 4. 1975, НСЗ-70). Tyto zjevné jazykové přednosti nového slova byly podpořeny skutečností, že jeho cizojazyčný prototyp se v průběhu sedmdesátých let stal všeobecně užívaným termínem, předznamenávajícím počítačový boom v letech osmdesátých.

Uvedený příklad je ukázkou toho, jak je osud každého nového slova podmíněn souborem spolupůsobících jazykových i mimojazykových faktorů, což komplikuje zachycení různých inovačních tendencí v jejich komplexnosti. Vycházíme-li v dalším výkladu ze stanovení jednotlivých dílčích jazykové systémových dynamizujících faktorů, činíme tak především proto, že se chceme pokusit o určitou syntézu dílčích poznatků, nashromážděných dlouhodobějším studiem problematiky integrace cizojazyčných prvků v slovní zásobě současné ruštiny.⁶ Na dynamice těchto internacionalizačních procesů, tj. začleňování cizojazyčných slov, elementů a slovo tvorných modelů do ruského lexikálního systému, lze poměrně plasticky ilustrovat působení některých inovačních tendencí, platných pro rozvoj slovní zá-

soby obecně. Vedle faktorů mimojazykových (sociální podmínky a jejich změny, předmětná aktuálnost označované skutečnosti, působení hromadných sdělovacích prostředků) jsou to zejména následující jazykově systémové faktory:

1. Tendence k jazykové ekonomii (aspekt kondenzační)

Tento jazykově systémový stimul se v rámci zkoumané problematiky nejzřetelněji projevuje ve vzniku složených slov, nahrazujících původní viceslovná pojmenování. První část těchto útvarů tvoří zkrácené tvary atributivních adjektiv: *авиакатастрофа* < авиационная катастрофа, *автомассажёр* < автоматический массажёр, *биозащита* < биологическая защита, *медтехника* < медицинская техника, *метеоинформация* < метеорологическая информация, *порнофильм* < порнографический фильм, *психбольница* < психиатрическая больница, *сейсмозона* < сейсмическая зона, *энергозатраты* < энергетические затраты.

Ekonomie jazykové námahy se však neprojevuje pouze v tvoření nových slov, ale také bezprostředně v lexikálním přejímání, zejména v těch případech, kdy nové cizojazyčné slovo proniká do ruštiny nikoliv jako důsledek nutnosti pojmenovat novou realii, nýbrž s cílem racionálnějšího, stručnějšiho vyjádření již dříve známých skutečností: *буллит* = штрафный бросок (trestné střelení v hokeji), *брифинг* = информационная беседа для журналистов, *гэг* = комический трюк, *принтер* = печатающее устройство (tiskárna), *рэкет* = организованное вымогательство (organizované vyděračství), *сериал* = многосерийный фильм, *уик-энд* = выходные дни (víkend) apod.

Tato tendence se projevuje také v neosemantizaci slov přejatých původně v jiném významu: *диск* = долгоиграющая пластинка (LP deska), *десант* = спуск чего-н. на поверхность (десант научной аппаратуры на поверхность Венеры), *группа* = вокально-инструментальный ансамбль (hudební skupina), *аккорд* = аккордная оплата труда (úkolová mzda), *пассажир* = пассажирское судно (osobní loď), *слайд* (původně diapozitiv) = цветной рисунок на прозрачной плёнке (barevný tisk na průhledném přebalu) apod.

2. Aspekt generalizační a diferenciační

Jde o dvojediný dynamizující faktor, projevující se snahou o zobecnění, potřebou vytvořit rodové pojmenování pro stejnorodé jevy, předměty a pojmy na jedné straně, a tvořením druhových pojmenování zpřesňujících dříve známé skutečnosti na straně druhé.

Generalizační procesy napomáhají integraci cizojazyčných elementů v ruském lexiku v případech, kdy existence stejnorodých pojmenování, obsahujících formálně jednotící cizojazyčný prvek, vyvolává potřebu vytvoření zobecnujícího rodového pojmenování: *кинодрама*, *киносериал*, *киноводевиль*, *кинолетопись*, *киноопера* > *киножанр*; *видеобобина*, *видеокамера*, *видеодиск*, *видеоролик*, *видеопроектор* > *видеотехника*; *стереомагнитофон*, *стереопроектор*, *стереорадиола*, *стереоустановка* > *стереоаппаратура*.

Tendence k diferenciaci se mimo jiné projevuje ve vzniku nových pojmenování kompozitního typu, v nichž ve funkci druhového

vé diferencujících strukturních prvků vystupují cizojazyčně, resp. mezinárodní prepozitivní elementy: клуб - *видео клуб, кино клуб, радио клуб, порно-клуб, секс-клуб, телеклуб*; фильм - *видеофильм, порнофильм, телефильм*; бар - *видеобар, диско-бар, кинобар*; катастрофа - *авиакатастрофа, автокатастрофа*; музыка - *бит-музыка, киномузыка, поп-музыка, рок-музыка*; предприятие - *авиапредприятие, автопредприятие, энергопредприятие*; рынок - *авторынок, видеорынок, телерынок*.

3. Tendence k jazykové symetrii (aspekt analogizační)

Tato obecně jazyková tendence se v rovině neologické nominace projevuje v několika směrech. Především je to tvoření nových pojmenování na bázi již existujících slovtvorných modelů. Z hlediska integrace cizojazyčných prvků ve slovní zásobě současné ruštiny se jako nejvýznamnější ukazuje vzrůstající produktivnost slovtvorného modelu "prepozitivní internacionální element (prefixoid) kořenného nebo prefixálního typu + substantivum": *авиаперевозка, автовладелец, биопрогноз, видеоигра, гидроросы, гипносеанс, кинопроизводство, наркodelец, радиозапрет, телеконкурс, фотосалон, экопаровоз; антимода, микромодель, псевдогосударство, супертовар, apod.* Na expanzi tohoto typu pojmenování se spolupodílí další důležitý moment, a sice snaha o odstranění asymetrie mezi celostností denotátu a rozčleněností formy, tzn. úsilí o dosažení symetrie obsahu a formy, kterou lze vyjádřit rovnicí "jeden pojem = jedno slovo": *водитель автомобиля > автоводитель, воздушный мост > аэромост, посетители кинотеатра > киноаудитория, маленький коллектив > микроколлектив, противоположное мнение > контрмнение.* Tato tendence se projevuje, jak jsme již ukázali, také při lexikálním přejímání, a to v těch případech, kdy cizojazyčná slova vytvářejí dublety k domácím viceslovným pojmenováním, nebo je přímo nahrazují (příklady typu *буллит, брифинг, гэг, принтер, сериал* viz s. 39).

4. Tendence k analytickému vyjadřování (aspekt aglutinační)

Tato objektivně se prosazující tendence⁸ se v námi sledovaných souvislostech ukazuje jako jeden z určujících interlingválních faktorů, který se v rovině slovtvorné projevuje především narůstáním aglutinačních rysů v sémantice i struktuře nově vznikajících pojmenování. V sémantice motivovaných slov se tato tendence projevuje zejména ve vyhraňování určitých významů některých cizojazyčných (mezinárodních) slovtvorných elementů, ve faktickém omezování jejich polysémie. Nejzřetelněji lze tento proces pozorovat u neologismů s internacionálními prefixoidy typu *макро-, микро-, мини-, контр-, псевдо-, супер-, (макрорешение, макроуровень; микроанкета, микрокартина; мини-телевизор, мини-аэродром; контртенденция, контрпротест; псевдоинтеллектуал, псевдокритик; суперличность, суперсенсация*), pro něž je společná relativní vyhraňovaná a stálost významu a volnost spojování se substantivy různé sémantiky. Podobně je tomu u významově jednoznačných sufikoidních elementů typu *-дром, -грамма, -лог(ия), -ман(ия), -мобиль, -тека, -фон (лукодром, вертолетодром; космограмма,*

почтограмма; конфликтология, трансплантология; работомания, футболоман; ветромобиль, луномобиль; игротека, магнитоотека; домофон, касетофон), jejichž spojovatelnost s jinými lexikálními elementy je ovšem omezenější.

Ve struktuře těchto pojmenování se růst aglutinačních rysů projevuje omezením fúze morfů vstupujících do vzájemného kontaktu: v nové se prosazujících slovotvorných modelech se odstraňují hláskové alternace na morfémových švech a vzrůstá úloha interfixů.

Tendenci k analytismu odpovídá také početní růst složených pojmenování, jejichž atributivní část tvoří cizojazyčný lexikální element, vystupující ve funkci analytického adjektiva: *блиц-визит, пресс-информация, секс-теория, стоп-сигнал, экспресс-служба, бит-музыка, поп-концерт, рок-опера, панк-мода, стресс-фактор*.

Rozvoj aglutinačních rysů v oblasti slovotvorby současně ruštíny a tendence k morfologickému analytismu mají přitom společné rysy. V obou případech jde o vývoj ve směru k invariantním stabilním jednotkám, které se pod vlivem svého okolí nemění.¹⁰

5. Tendence k řečové expresivitě (aspekt emocionální)

Tento faktor působí jako rozhodující zejména v případech, kdy cizojazyčné slovo (resp. pojmenování s cizojazyčnou částí) vystupuje jako expresivně příznaková varianta domácího (resp. zdomácnělého) neutrálního pojmenování. Snaha o rozmanitost a expresivnost řečových projevů příznivě ovlivňuje frekventovanost cizojazyčných slov, která měla v ruštině vždy status jazykových prostředků sloužících k ozvláštění mluvených i psaných textů. Cizojazyčné neologismy tak v současné ruštině plní stylistickou funkci, která je v mnoha případech vázána právě na rys novosti. Jakmile se tato pojmenování prosadí z úrovně "parole" do oblasti "langue", přestávají být neologismy a jejich stylová příznakovost se oslabuje nebo zcela mizí. Stylové příznakové je např. většina neosémantismů (*аэродром* - pánská široká placatá čepice, *вермишель* - mýdlo ve formě dlouhých tenkých "nudli", *травма* - traumatologické oddělení nemocnice, *физика* - fyzická síla, *керосин* - alkoholické nápoje, *аллергия* - silná antipatie), stejně jako všechna okazionalní (autorská, kontextová) pojmenování s cizojazyčnou částí (*видеолекарь, миниперекур, телебог, макс-афера, антижизнь, супержулик, вещеман, хамология, арод.*).¹¹

Namísto závěru ještě jedna citace z již zmíněné přednášky R. Jakobsona: "Ať jde o jazyky živé nebo mrtvé, musíme se především vynasnažit o popis dynamické synchronie. Chceme vystihnout stav daného jazyka v daný moment se zřetelem k přesunům a změnám, které v daný moment jsou v proudě. Ze všech úkolů lingvistických je to úloha nejrealističtější. Okruh faktů, k nimž má přihlížet badatel, plně se tu kryje s jazykovou zkušeností všech jednotlivců dané obce. Každý jiný úkol lingvistické práce buď přesahuje kruh zkušenosti jednotlivých mluvčích, jak to ukazuje studium diachronie, anebo jej naopak zužuje, jak je tomu při separátním popisu statických prvků synchronie."¹²

POZNÁMKY:

- 1 Nutnost přihlížet k dynamickému aspektu při funkčně-systémovém popisu a charakteristice slovní zásoby v daném časovém úseku, zejména současného jazyka, se připomíná již v Tezích Pražského lingvistického kroužku (1929/1970).
- 2 Srov. např. asymetrické dyády dynamika - stabilita, standard - exprese, ekonomie - nadbytečnost, vytipované jako určující protikladné tendence ovlivňující pohyb v slovní zásobě současné ruštiny (ПРОТЧЕНКО, И. Ф. - ЧЕРЕМИСИНА, И. В.: Лексикология и стилистика в преподавании русского языка как иностранного /динамика, экспрессия, экономия/, Москва 1986), nebo procesy intelektualizace, demokratizace, multiverbizace, terminologizace, internacionalizace aj., vyčleněné jako charakteristické pro dynamiku slovní zásoby současné slovenštiny (HORECKÝ, J. - BUZÁSSYOVÁ, K. - BOSÁK, J.: Dynamika slovné zásoby súčasnej slovenčiny, Bratislava 1989).
- 3 Jedná se o přednášku Synchronní a diachronní studium jazyka, kterou Roman Jakobson přednesl 30. 1. 1957 na konferenci o historicko-srovnávacím studiu slovanských jazyků, pořádané u příležitosti zasedání Mezinárodního komitétu slavistů v Praze. Z politických důvodů mohla být tato přednáška (společně s olomouckou přednáškou o zásadách strukturnální analýzy) u nás uveřejněna až po pětadvaceti letech (Slavia 61, 1992, 15-22).
- 4 Tamtéž, s. 17-20.
- 5 Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов. Москва 1984.
- 6 Srov. GAZDA, J.: Integrace cizojazyčných prvků v slovní zásobě současné ruštiny a češtiny (kandidátská disertace). Masarykova univerzita, Brno 1990, 181 s.
- 7 Srov. CHLUPÁČOVÁ, K.: K sémantické neologii v současné ruštině, Slavica Pragensia 25, Praha 1985, s. 253-262.
- 8 Srov. např. РОЗЕНТАЛЬ, Д. Е.: Некоторые наблюдения над развитием русского литературного языка в советскую эпоху, РЯИШ, 1977, 3, с. 11-12; Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. Москва 1968, с. 11-13.
- 9 Srov. Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. Москва 1968, с. 105-134.
- 10 Srov. Русский язык и советское общество. Словообразование современного русского языка. Москва 1968, с. 9-13.
- 11 Blíže o tom GAZDA, J.: Expresivně stylistické aspekty sémantizace okazionalismů s cizojazyčnými elementy v současné ruské a české publicistice. SPFFBU A 40 (1992), s. 109-115.
- 12 Srov. cit. předn., s. 21-22.